

Estructures, objectes i fets culturals en el jaciment protohistòric de Mas Castellar (Pontós, Girona)

Enriqueta Pons i Brun*

Resumen

Las últimas excavaciones realizadas en el yacimiento han puesto al descubierto la existencia de casas complejas y casas sencillas que se encuentran en el mismo barrio. La casa compleja 1 tiene unas dimensiones de 438 metros cuadrados y está formada de ocho estancias. Una de ellas, la sala 3 estaba destinada al trabajo de la molienda de cereales por una parte, y por otra a la realización de prácticas culturales domésticas relacionadas con el hogar y a otras prácticas culturales asociadas al sacrificio de perros (*Canis familiaris*). La presencia de un altar de mármol procedente de Pentélico, esculpido en estilo jónico, hallado cerca del hogar central de la sala 3, refuerzan las interpretaciones de signo sacro. A esta sala se accedía a través de un vestíbulo porticado orientado al sur. El yacimiento estaba rodeado por más de dos hectáreas de silos y el relleno que vemos en algunos de ellos, nos sugieren actos intencionados que tienen que ver con ofrendas, de carácter subterráneo, dedicadas a la divinidad agrícola y femenina. La fosa-silo 101 se presenta como un depósito votivo, incruento y ello conlleva a pensar en diversas categorías de rellenos de silos y fosas, no dedicadas solamente a la función de simples basureros.

Résumé

Les dernières fouilles archéologiques du site ont libéré des maisons pluricellulaires et unicellulaires qui se trouvaient dans le même quartier. La maison 1 avait une surface de 438 mètres carrés et huit pièces. La pièce 3 avait plusieurs fonctions: la partie meridionale était destinée non seulement à la mouture du grain, mais aussi à des pratiques rituelles d'origine domestique, ou aux sacrifices de chiens. La présence d'un autel en marbre en forme de colonne de style ionique renforce ces hypothèses. La pièce 3 avec un vestibule soutenu par des colonnes orienté au sud, a été interprétée comme une chapelle, à cause de sa fonction. Le gisement est entouré par plus de 2 hectares de silos et le remplissage de quelques uns nous montrent des attitudes relationées avec des offrandes dédiées à la divinité agricole et féminine. La fosse-silo 101 est un dépôt à offrandes non sanglant, et cela nous renforce dans l'idée qu'il s'agit d'une signification rituelle et/ou spéciale qu'il peut y avoir dans le remplissage des silos, pas exclus de la fonction de dépôt.

INTRODUCCIÓ

Aquest treball ha estat elaborat mercés la col.laboració dels següents investigadors: doctor Aureli Alvàrez, professor del Departament de Geologia de la Universitat Autònoma de Bellaterra; Bibiana Agustí, doctor Ramón Buxó, Susanna Casellas, Jordi Juan, Maite Ros, Carme Rovira, Maria Saña, col.laboradors del Museu d'Arqueolo-

gia de Catalunya-Girona; doctor Andrés Mª Adroher, David Canal, Quim Esteba, Mª José Fernández, Maribel Fuertes, Helena González, Carlos Gonzalo, Antonio López, Ester Rodrigo, Eva Teixidor i Anna Vargas, tots ells components de l'equip arqueològic de Pontós.

Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà) ha estat objecte, en varies ocasions, d'una literatura que tracta d'estructures i objectes extraordinaris,

* Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona. C/ Pedret, 95. E-17007 Girona.

especialment relacionats amb accions i comportaments insubstancials i no materialistes que ens resulten quasi inaccessibles.

Les primeres informacions sobre aquest tema han estat publicades per M. A. Martín, la qual d'alguna manera remarca l'existència d'elements insòlits llençats o col·locats dins fosses reutilitzades, com la d'un conjunt de terracotes amb cap femení de Demèter, a la sitja 28, de la presència d'una llar dins una altra fossa, la fossa-sitja 26, o de la troballa d'un *ostrakon* amb quatre línies en alfabet ibèric, etc. (Martín, 1978; 1979; Martín, Llavanas, 1980). Mentrestant, alguns elements han estat objecte d'estudis particulars: com ara les figuretes de terracota amb cara de Demèter (Pena, 1987; Ruiz de Arbulo, 1994), i sobre l'escrit ibèric de l'*ostrakon*, els especialistes han donat també les seves interpretacions (Untermann, 1990, 79-81; Velaza, 1991, 185).

Després d'alguns anys es relacionen les antigues informacions amb les noves excavacions realitzades durant els anys 1991 i 1992, i es fa un avanç força atrevit sobre les significacions culturals/rituals del jaciment, amb la possible existència d'un temple i/o santuari, entre d'altres arguments, la troballa magnífica d'una ara de marbre pentèlic, esculpit en estil jònic, dins unes estructures que difereixen de l'arquitectura i l'urbanisme de l'època. Un santuari, de la classe més elemental, on una àrea o varies són destinades per a posar-se en contacte amb la divinitat titular, mitjançant un ritual establert per la tradició d'un reglament específic, que estaria vinculat a alguna divinitat protectora del cereal (Adroher, Pons, Ruiz de Arbulo, 1993). A més, apareixen suggerències indirectes, documentats en altres llocs, sobre pràctiques rituals en l'entorn de l'esfera domèstica, amb exemples que relacionen sacrificis propiciatoris, expiatoris o votius (Dedet, 1994); diferències evidents d'arquitectura i emplaçament, entre temples i capelles domèstiques (Bonet, Guérin, Mata, 1994) i finalment la relacionada amb un canvi de l'estructura social en el món iber, amb la presència d'una jerarquia reflectida en els espais "privats gentilicis" d'aspecte aristocràtic i rural (Ruiz, 1994).

LES EXCAVACIONS ARQUEOLÒGIQUES (CAMPANYES 1992-1996)

Les excavacions realitzades a l'extrem est del Camp de Dalt (campanyes 1991-1996) posen al descobert unes estructures urbanístiques complexes, que han estat relacionades amb les influències hel·lenístiques, les quals varen tenir lloc a l'Em-

pordà. Aquestes estructures, que ocupen una àrea de 1000 metres quadrats excavats, han permès diferenciar dues cases complexes i dues de domèsticofamiliars. La distinció d'un carrer de 5 metres d'amplada que circula de nord a sud, paral·lel a un talús abrupte, separa a banda i banda els conjunts arquitectònics. Al nord-est d'aquest carrer, diferenciem les dues cases domèstiques contigües, que tenen sortida i comunicació al carrer, i que per tant estan orientades a l'oest, seguides pel cantó sud, d'un gran conjunt arquitectònic, encarat en canvi a sud, però amb l'entrada principal a l'oest. Aquest conjunt, anomenat "casa complexa" número 1 consta de 438 metres quadrats i de vuit dependències de funcions variades. A l'oest del carrer es distribueix un altre conjunt arquitectònic, amb l'entrada principal enfrontada a la primera, que ha estat anomenada "casa complexa" 2, encara per definir en la seva totalitat, però també amb varies dependències.

Malgrat les semblances que observem entre elles, a l'hora de distribuir funcions, serà en la primera on hem pogut localitzar elements i fets de caire extraordinari. Més encara si les comparem amb la majoria d'elements trobats i que ens condueixen a funcions tant ordinàries com les relatives a la llar: cuina-menjador-rebost, al treball de la mòlta i de la torrefacció de cereals i a les del filat i teixidura, i fins i tot a funcions més especialitzades com les relatives al treball de la metal·lúrgia, elaboració de productes panificables i establiments destinats a l'emmagatzematge.

Les estructures urbanístiques situades a l'est del carrer, es presenten com una unitat constructiva, sense cap espai viari que trenqui la planificació, i ocupen un espai cronològic que va des del -225 al -175, període en el que hem diferenciat dues fases principals: la fase 1C1 o fase recent i la fase 1C2 o fase antiga. Estratigràficament parlant, la part més recent es troba millor conservada cap el sud, mentre que al nord aquesta fase apareix força arrasada i afloren els nivells de la fase més antiga. Malgrat això, considerem que les estructures descobertes, funcionaven al mateix temps amb petites i detallades remodelacions.

Les dues cases domèstiques que es troben a nord de la gran casa (sectors 8 i 10) presenten unes característiques arquitectòniques molt semblants entre elles, i que es diferencien clarament de la resta dels sectors localitzats a la "casa complexa" número 1. Totes dues s'identifiquen com habitacions domèstiques. Són de forma rectangular allargada (relació 1/3), es disposen d'oest a est i tenen una sola comunicació directa amb el carrer. La seva forma allargada i estreta fa que aquestes

S'hi accedeix, no obstant per dues portes: una al nord, de caràcter privat, es comunica amb el rebedor principal i amb tot el bloc septentrional de la casa i l'altra al sud, de caràcter públic, es comunica amb el bloc meridional. Aquesta última entrada es fa, del carrer a l'interior, a través d'un pati recintat i a cel obert (sectors 7c i 7b) que porta a una sala porticada (sector 7a), la qual fa de vestíbul a l'estança 3. L'accés a la sala porticada es majestuós, construït amb blocs de pedra que formen un promontori i llinard elevat, amb els extrems limitats per dos basaments que sostindrien sengles columnes.

El conjunt arquitectònic de l'estança 3 i del vestíbul estança 7 (sectors a, b, c), la seva orientació a sud i sobretot la troballa d'una sèrie de fets i d'elements de caràcter no ordinari, donen a aquesta habitació una funció sumptuosa i sacra que alterna a la vegada amb altres activitats de caire domèstic. El fenomen resultant es força conegut en la literatura de l'arquitectura ibèrica, rebent en casos semblants el nom de "capella domèstica" (Bonet, Guérin, Mata, 1994). Aquesta doble funció, sacra i domèstica, és corrent també en les cases gregues i hel·lenístiques de tipus corredor "*pastas houses*", o de sales porticades "*proas houses*" de Sicília (Cordsen, 1995), Itàlia (Schwander, 1985) i Grècia (Hoepfner, Schwander, 1994).

CARACTERÍSTIQUES ARQUITECTÒNIQUES DE L'ESTANÇA 3 I LES SEVES FUNCIONS

Aquesta estança, de 75,50 metres quadrats es disposa en sentit transversal, del carrer al talús (Fig. 2). La construcció arquitectònica es de per si majestuosa. El mur forani que dona al carrer està construït amb blocs regulars de sorrenca, ben escairats i disposats en doble filera, i la comunicació amb el rebedor de l'entrada és ampla amb un llinard exterior, fets que fan pensar que aquesta estança formava part d'un bloc arquitectònic, fent de façana a una estructura monumental. En fase recent, aquesta estructura, juntament amb les estances 6, 7 i 9 constituïrien la part meridional de la "casa complexa" 1.

L'estança 3 es comunica directament amb l'estança 7, la qual està composta d'una sala porticada i d'un pati recintat que es comunica amb el carrer principal (entrada pública) i amb l'estança 6, sala petita rectangular interpretada com a zona d'habitació i de lleure. Contigua a l'estança 6, ve l'estança 9, la qual ha estat identificada com un taller metal·lúrgic gràcies a la presència de forns i altres elements complementaris, i que es comunica amb el pati recintat. Aquestes últimes sales,

la 6 i la 9 estarien cobertes. En canvi, l'estança 7 presenta dues parts diferenciades: una d'elles coberta i porticada, i l'altra descoberta o pati. El vestíbul porticat que serveix de sala precedent a l'estança 3 és de forma rectangular i té unes dimensions de 19,25 metres quadrats (Fig. 3). El pòrtic suporta i protegeix una entrada monumental amb obertura idèntica (uns dos metres) a la porta de la sala 3, i està orientada al sud. Davant d'aquesta entrada monumental es presenta un gran pati obert, amb un terra sense paviment, destacant entre els materials arqueològics, els faunístics. Aquest pati presenta una forma romboïdal irregular, reaprofitant un espai perdut i que, de passada, tancaria la casa pel cantó sud (Figs. 1; 4). D'aquesta manera, l'estança 3, resta protegida de l'exterior, per les dues bandes. A nord pel corredor principal, que comunica tota la casa interiorment i al sud per la sala porticada. Aquesta sala porticada ens recorda les sales precedents de les cases gregues construïdes amb la clara intenció de protegir la sala comunitaria, o *oikos*, o la resta de les sales de la casa, de qualsevol contacte amb l'exterior (Cordsen, 1995).

Dins l'estança 3 foren identificades cinc llars, una d'elles, força més gran, centrada i enfront d'ella una fossa per retenir l'aigua. La resta de les llars, molt més petites es trobaven a la perifèria de l'estança. A la zona oest de la sala han aparegut les restes d'un molí rotatori i d'un altre de vaivé, que defineixen aquesta part com una zona de treball domèstic, com seria la mòlta dels cereals. El material arqueològic destaca sobretot en la part sud del sector i a la vora de l'entrada del vestíbul porticat. L'anàlisi de les categories ceràmiques i dels seus usos ha donat més importància als vasos ceràmics destinats a la reserva domèstica i quotidiana (de producció ibèrica), seguida del material de taula, sobretot al relatiu a la beguda (de producció campànica, de Roses i de la costa catalana). L'anàlisi dels objectes metàl·lics dona més importància als elements relacionats amb la construcció i amb la serralleria. Destaquen poques eines agrícoles. La resta de l'estança, especialment la part nord-est i la zona de contacte amb el rebedor principal careixen de material de tota mena, la qual cosa fa sospitar que aquestes serien les àrees de circulació principal.

La sala porticada també està caracteritzada per la presència d'un material arqueològic ric: l'estudi ceràmic dona un total de 124 peces, de les quals hi ha un percentatge important en la ceràmica de taula (49 vasos) sobretot pels vasos destinats a beure (34 vasos en ceràmica de vernís

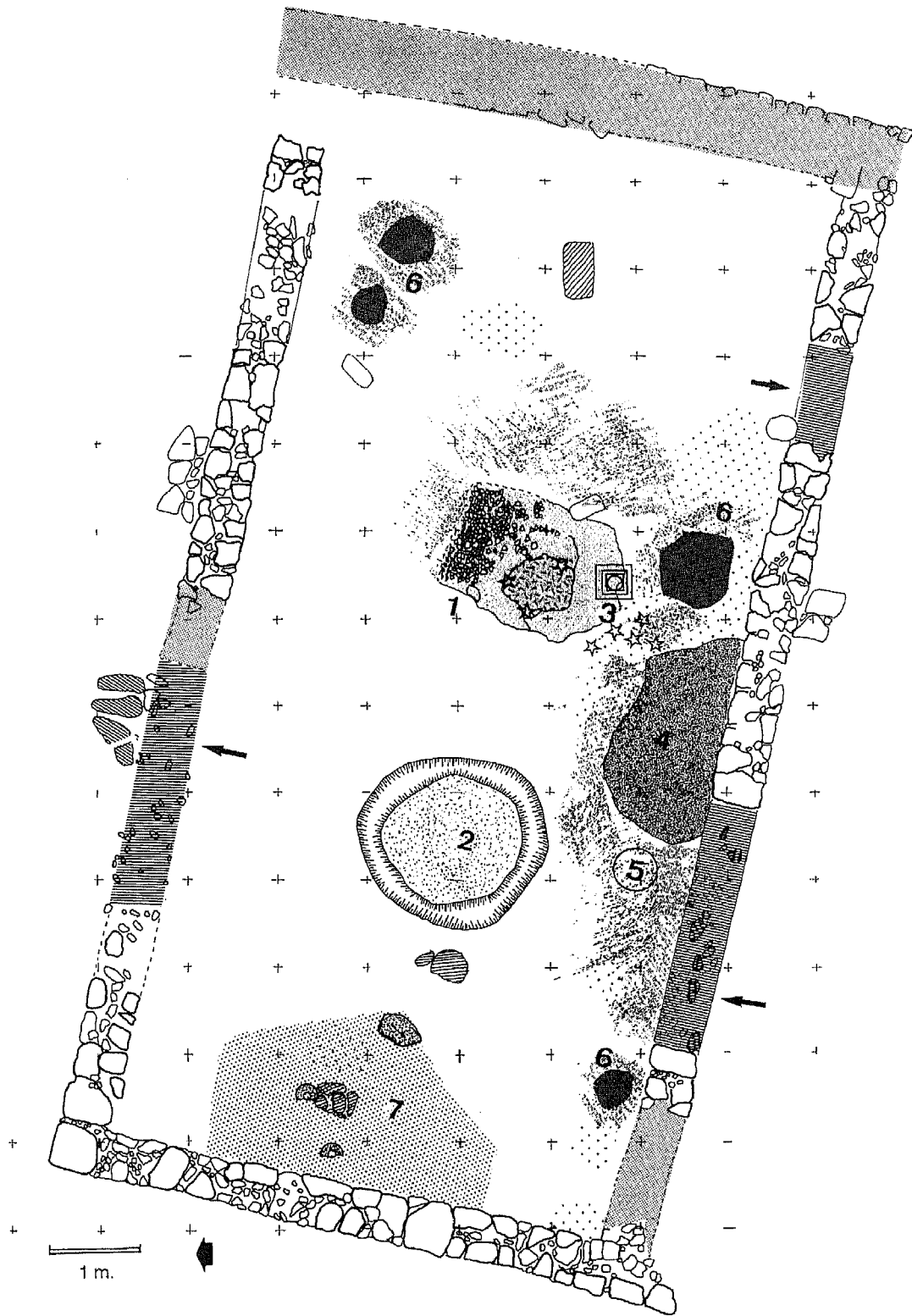

Figura 2. Detall de l'estança 3 de la casa aristocràtica, interpretada com una capella: 1.- Llar cultural; 2.- Contenedor d'aigua; 3.- Posició de l'ara de marbre; 4.- Foc d'ofrenes; 5.- Concentració de gossos sacrificats; 6.- Fogars; 7.- Àrea de treball de la mòlta de cereals.

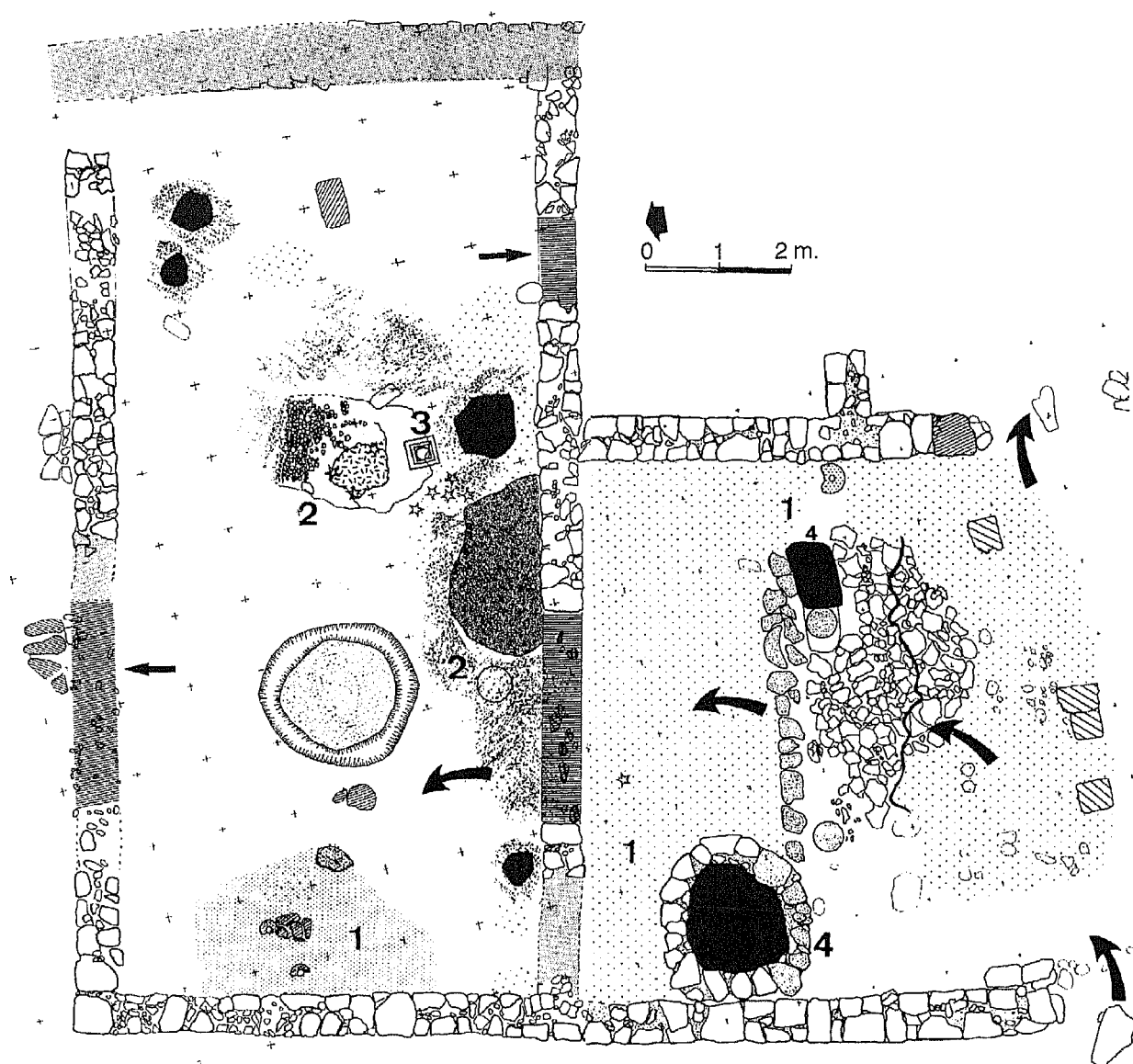

Figura 3. Detall de les estances 3 (capella) i 7a (vestíbul porticat) amb les comunicacions i activitats. 1.- Activitats domèstiques relacionades amb el cereal; 2.- Activitats culturals i ofrenes; 3.- Posició de l'ara de marbre; 4.- Forn domèstic i llar construïda.

negre i de la costa catalana) seguida pels vasos destinats a la conserva (34 vasos) de producció ibèrica o fetes a mà. El material metàl·lic és abundant, destacant armes, estris i material de serralleria de ferro, i entre els objectes d'ornamentació destaquen agulles i fíbules de bronze. Aquesta estança presenta a l'extrem oest una estructura de combustió construïda, limitada i sobreaixecada, i a l'altre extrem dret una associació llar-molí. Els dos casos defineixen funcions destinades a la mòlta, torrefacció i transformació de cereals, activitats que

es desenvoluparien en els intercolumnis laterals del pòrtic. La gran quantitat de material trobat en aquesta zona, cal relacionar-la amb les estructures de combustió que es localitzen als extrems de la sala porticada, no solament pel material concentrat sinó també per les restes de cendres i les marques recremades del sòl de l'estança, especialment als voltants del forn (Fig. 3).

Tot plegat resultaria força ordinari en el funcionament i en l'activitat d'una "casa complexa" de propietat privada i rica, essent la base econòmica

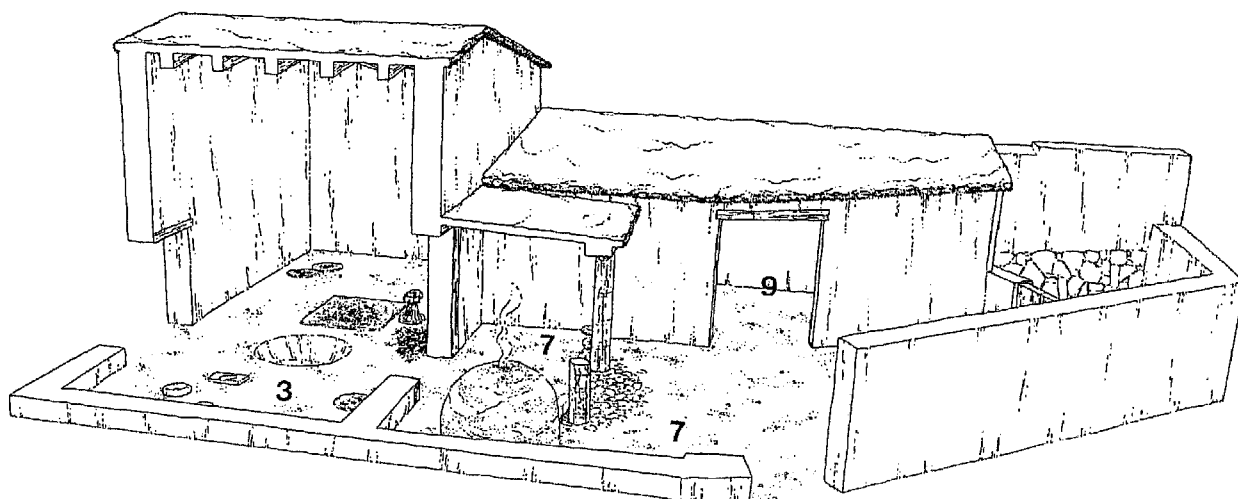

Figura 4. Reconstrucció del bloc meridional de l'edifici 1 amb l'estança sacra (dibuix D. Vivó).

del lloc l'explotació cerealística: existència de nombroses sitges, materials ceràmics de conservació, presència de molins destinats a la mòlta, activitats destinades al reaprofitament d'armes (punyals, ganivets i espases) i d'eines de ferro per a la sembra, sega o collita, i d'activitats destinades al filat. Però han estat un conjunt d'elements curiosos: vasets d'ofrena, un altar de marbre esculpit a l'estil jònic, una llàntia d'oli, recipients petits per cremar aromes i productes exòtics, que associats amb les estructures localitzades (una gran llar quadrada i centrada i llars accessòries situades a la perifèria, la fossa que retenia aigua i amb una àrea cremada amb restes de fauna, que fa referència a la presència de gossos sacrificats), han donat a aquest sector una funció religiosa-domèstica. Entre tot, cal destacar la presència en aquesta sala d'un fragment de mandíbula humana.

ELS FETS I ELS ELEMENTS DE SIGNIFICACIÓ SUMPTUOSA

Les restes arqueològiques de caràcter insubstancials han d'ésser analitzades com a tal i no poden deslligar-se dels altres aspectes socials i o econòmics. Entre aquests elements, generalment no ordinaris, diferenciem estructures i objectes.

Els fets i les estructures

No solament la monumentalitat i complexitat de la construcció pot donar a l'edifici en qüestió

un caràcter especial dins el conjunt urbanístic dels poblats, sinó que altres estructures deslligades de la construcció arquitectònica com els dispositius de caire domèstic i funcional poden ajudar a interpretar aspectes cultural-religiosos: llars, dipòsits d'aigua, enterraments d'animals i enterraments humans infantils. Dels trobats en el Mas Castellar donem preferència als següents fets:

L'altar-fogar i llars accessòries

La majoria de les pràctiques rituals i domèstiques estan relacionades amb un fogar de caràcter sagrat. Generalment són llars de dimensions grans, construïdes amb una base sòlida per mantenir un foc durador i obertes (Dedet, 1994; Roux, Raux, 1996; Pons, Molist, 1989).

L'estança 3 de la casa 1 està especialitzada no solament pel funcionament d'una gran llar situada en l'eix longitudinal centrat, sinó que en la perifèria de la sala es troben cinc fogars molt més petits. Són circulars de 40 a 60 centímetres de diàmetre i estan construïts amb plataformes d'argila i col·locats al terra, funcionarien com a focs accessoris de la gran llar. Una d'elles (LL84) es troba a la dreta de la porta d'entrada, molt a prop de la gran llar i de la taca de cendres, i sobre el fogar s'hi van trobar uns recipients, les terres dels quals foren analitzades més tard i es detectaren restes de resines oloroses (segons testimoni de Jordi Juan). La llar centrada (LL73) era de forma rectangular i d'uns dos metres de llargada, construïda i en cubeta (Figs. 1; 2). S'havia excavat en el terra de la sala una cubeta fonda reomplerta primer de blocs, després

d'una o dues filades de rierencs i a continuació dos o tres nivells de fragments de terrissa, cobrint tot el conjunt amb una capa d'argila. Aquest tipus de construcció només l'hem observada per aquesta llar, d'un conjunt de tretze excavades en la zona (Fig. 5, 1).

El contenidor d'aigua

Les estructures que fan referència a la recollida d'aigües per a qualsevol ús està poc documentat en els poblats ibèrics, i encara menys s'hi aquests dipòsits ho són per a pràctiques especialitzades. Es mencionen estructures sòlides anomenades cisternes, fàcils de distingir (Moret, 1994; Junyent, Lafuente, López, 1994) i també fosses-pous excavades en el subsòl per a la recerca d'aigua. Són molt poc mencionats els casos per la destil·lació o desguassos, com a Puig Castellet (Pons, Llorens, Toledo, 1989), el Oral (Abad, Sala, 1993, 181-182) o l'aljub localitzat a la plaça de la Bastida de les Alcuses (Bonet, Guérin, Mata, 1994).

Davant la llar ritual de l'estança 3 de la casa 1 de Mas Castellar, i dins el mateix eix longitudinal centrat, fou localitzada una fossa (FS97) de boca circular (de 2 metres de diàmetre), parets convergents, i una fondària d'uns 47 centímetres. Aquesta fossa estava coberta de pedres i rierencs, i a dins gairebé no s'ha trobat material arqueològic. Les poques restes de fauna trobades pertanyen al gos (*Canis familiaris*). Un sondeig realitzat a la part oest ens va donar una informació sobre la seva construcció: s'excavà un gran forat al terra i pel que varen veure, es construï una corona de tovots, pedres i material, que servia de suport lateral i després tot això va estar envoltat, parets i fons, per una capa gruixuda d'argila. Sobre el fons de la fossa i al mig fou senyalada una estructura irregular de pedres. Actualment, en èpoques de pluja aquesta fossa s'ompli d'aigua i queda retinguda llarg temps. Aquesta observació ens va donar l'idea de la possible funció d'aquesta fossa, poc fonda i situada davant de la llar sagrada: recollida i reserva d'aigua relacionada, bé per un caràcter litúrgic (depuració, baptisme, etc.), bé per una funció més aristocràtica de l'espai, de funció paral·lela als *impluvia* (Fig. 5, 2).

El sacrifici de gossos

Aquest conjunt d'estructures i elements sumptuosos han d'estar relacionats amb alguna evidència de caràcter extraordinari. Generalment es tracta d'ofrenes i/o de sacrificis d'animals.

Dins l'àmbit del món ibèric, l'ovella i la cabra són les dues espècies que més s'han vist involucrades en aquestes pràctiques -poblats de Penya del Moro, Alorda Park, Illa d'en Reixac- (Casellas, 1993; Casellas, Saña, 1993; Sanmartí, Santacana 1987; Miró, Molist, Capella, 1990). Els enterraments de cavalls i de gossos es coneixen des del neolític, i són força repetits en el món gal, especialment a l'edat del ferro (Meniel, 1992). Actualment l'estudi de la fauna a Mas Castellar prossegueix i podem afirmar que el gos (*Canis familiaris*) fou utilitzat com element de sacrifici, possiblement per ésser consumit. Una sèrie de troballes puntuals i concentrades reforcen aquesta interpretació (Caselles, 1995) (Fig. 6).

L'estudi faunístic de l'estança 3 de la casa 1 s'ha fet, separant dos grups: les restes trobades en tota la sala (sòl SL36) i les restes localitzades en un fet puntual (unitat estratigràfica 10174), al cantó del foc lenticular -LL322- (Fig. 2, 4). En el primer cas, les restes faunístiques no són molt abundants, i es troben escampades per tota la zona, sobre tot en la de contacte amb la sala porticada. El taxó més ric és el gos amb un 22,70 per cent del total de les restes i amb un 62,70 per cent dels determinats a nivell d'espècie, seguit dels oviceprins -13,40 per cent i 15,70 per cent respectivament- (Fig. 7, 2). En el segon cas, s'estudien les restes faunístiques trobades sobre el fogar lenticular, situat prop de la porta de comunicació amb el pòrtic, on el 100 per cent de les restes determinades corresponen a l'espècie *Canis familiaris*. El nombre d'individus determinats han estat tres, de talla mitjana i edat adulta, i un bon nombre de fragments de la mandíbula, atles i metacarpians foren cremats, així com un nombre considerable de fragments no determinats. El nivell en que foren trobades les restes era planer i aquestes es trobaren vora les cendres d'un fogar (LL322) el qual deixà una taca cremada en el sòl (Figs. 2, 4-5; 6, 1).

En el sondeig de la fossa-cisterna, localitzada a la sala, per veure'n el sistema de la construcció, també foren trobades algunes restes de fauna, ara només de gos.

En època de desús del Mas Castellar, vàrem observar uns nivells de reutilització de les estructures d'aquesta zona, en el sector 1 de la casa gran, en la sala rebedor (sòl SL14). En els trams angulars de la sala trobarem restes de fauna, en connexió i pertanyent en un 85,20 per cent al gos, i la resta de l'espectre el formaven bòvids, oviceprins, suïds i èquids. Les restes de cànids corresponien a cinc individus, tots ells d'edat adulta i de mida gran. Hi eren representades totes les parts de l'esquelet,

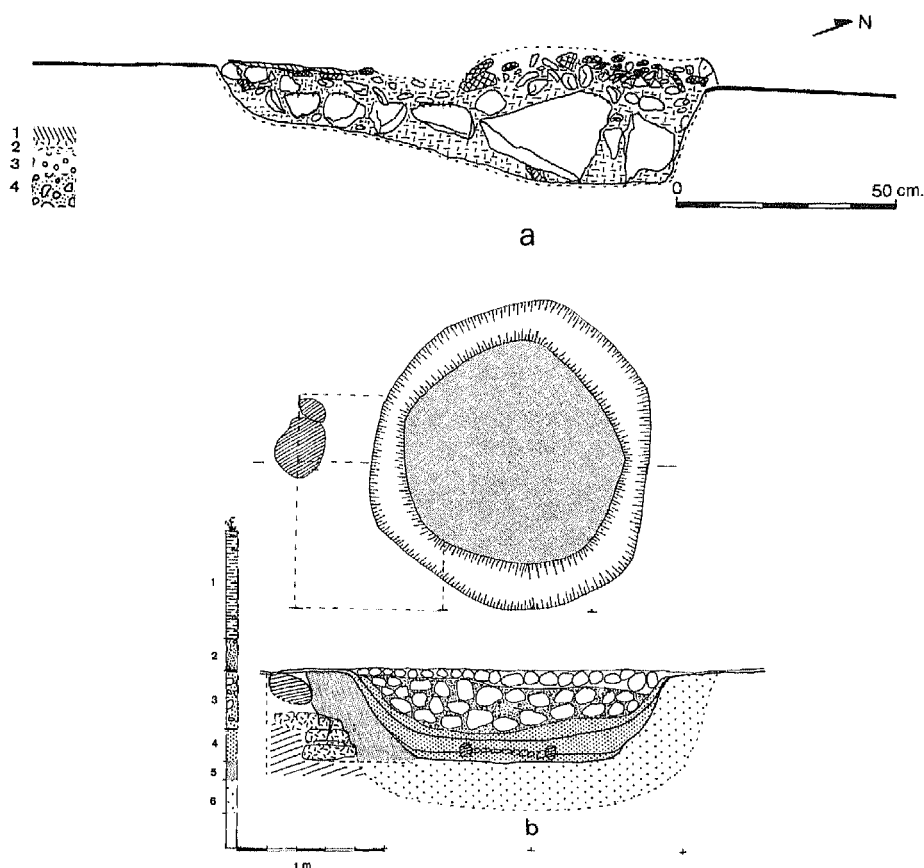

Figura 5. a) Estructura de la llar cultural construïda i en cuveta (LL73): 1.- Capa d'argila cuita; 2.- Nivell de fragments de terrissa; 3.- Nivells de còdols; 4.- Blocs de pedra.

b) Planta i secció del contenidor d'aigua de la fossa (FS97): 1.- Superficial; 2.- Nivell de cobriment del jaciment; 3.- Nivell de blocs i còdols que obliteren *ex profeso* la fossa; 4.- Capes d'argila desllivessada; 5.- Construcció i paret de la fossa; 6.- Paret i fons de la fossa sense excavar. Entre els nivells 2 i 3 es troba el ras del sòl de l'estança.

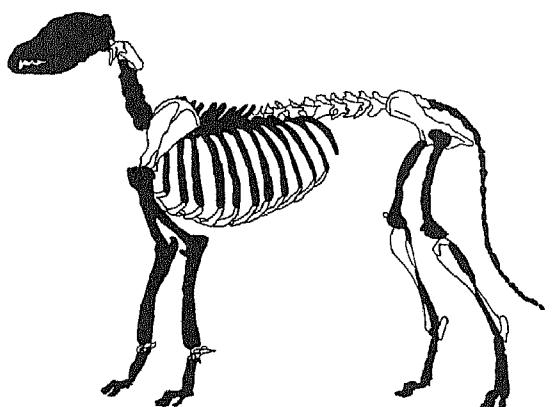
amb un alt índex de connexions anatòmiques. Entre aquestes restes foren localitzades algunes traces d'esquarterament, i en cap cas fou possible determinar-ne el sexe (Fig. 7, 1).

Aquestes informacions resultarien banals si es repetissin en altres nivells de la zona, però curiosament, a part dels tres llocs on la presència de gos excedeix les normes percentuals (sòl 14 del rebedor, sòl 36 de l'estança 3 i el fogar 10174), només es troba en aquest punts concrets de la casa 1, i a la sala 7 (el vestíbul porticat). També es destaca la presència de gos als nivells del carrer, però sempre a la zona de comunicació amb la casa 1, i en les amortitzacions de sitges. Cal destacar, no obstant, l'absència de gos en les altres cases.

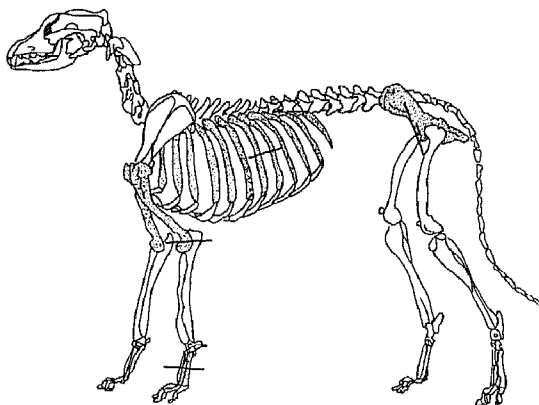
A més de les restes de cremació dels tres gossos localitzats sobre el fogar que va funcionar en un moment concret de l'abandonament del sector, s'han observat traces de descarnació, encara que no molt abundants. En la zona nord i sud de

l'estança es documenten varis casos de costelles que presenten talls en l'articulació per separar-les de les vèrtebres i facilitar-ne la cocció; un húmer amb traces de desarticulació amb un instrument tallant i metacarpians amb senyals de tall amb la finalitat de despellar l'animal. Entre la fauna localitzada en la fossa-cisterna un fragment de pelvis presenta uns senyals de descarnació (Casellas, —). Segons aquesta autora, es tracta de l'únic conjunt d'aquestes característiques recuperat a Catalunya, on el gos, dins el context cronològic ibèric, per norma general, sol tenir un paper secundari en la composició de l'espectre faunístic (Fig. 6, 2).

En el món clàssic i cèltic, el gos ha posseït un simbolisme complex, i simbiòtic, relacionat amb la curació, la caça i la mort, derivat de l'observació de com arriba a l'autocuració llepant-se ell mateix, del seu hàbit de buscar entre les deixalles allò que el pot alimentar, i dels coneixements naturals que té de la caça (Green, 1993). Moltes divinitats venera-

1

2

Figura 6. 1.- Parts esquelètiques de *Canis familiaris* recuperades en el lloc de les ofrenes; 2.- Ossos de *Canis familiaris* amb traces de carniceria i situació de les mateixes a les unitats estratigràfiques analitzades.

des en l'Europa cèltica estan associades amb el gos, i en aquestes zones són molt més freqüents les evidències de rituals i sacrificis de gossos, així com també d'enterraments inhumats sense haver sofert processos culinaris, en santuaris (Méniel, 1992, 81-86). Aquest autor afirma que en el món cèltic, el cavall i el gos eren els animals més sacrificats i que podien ser consumits, mentre que en el món clàssic, grec i sobretot romà, el gos no era precisament una tria del seu gust pels sacrificis. Els grecs preferien els animals domèstics (bou, ovella) i els romans fan desaparèixer el gos de la taula (Méniel, 1993).

La relació que podem veure de Pontós amb el món gal, sobre el sacrifici de gossos, és força distanciada, encara que no seria l'únic element. La troballa de cranis humans separats del seu cos, per qüestions punitives o rituals, i col·locats intenciona-

dament dins de fosses o en llocs d'habitació, o tanmateix les espases de ferro trobades a varis indrets de Catalunya, i de les que en tenim tres exemplars a Pontós, són considerats elements de procedència gala (Sanmartí, 1994).

Els elements

L'estudi d'elements relacionats amb el món simbiòtic i cultural pot ajudar a definir la funció dels sectors diferenciats dins una estructura arquitectònica. Aquests poden trobar-se bé isolats, bé en relació amb unes estructures de significació no ordinària. De vegades es presenten fora de context cultural i cronològic i de vegades denoten un caràcter especial, artístic, iconogràfic, tècnic, morfològic, o sumptuós. Ens referim a objectes supervalorats, com per exemple un plat de peix àtic de figures vermelles amb representació de peixos (sala 3 de la casa 2); un fragment de terracota representant una figura humana despallada i alada (sala 1 de la casa 2), etc. La sala 3 de la casa 2, si bé té unes semblances de funcions domèstiques paral·leles a la sala 3 de la casa 1 (sala principal i femenina o *oikos*) no presenta en canvi els elements excepcionals localitzats en la sala 3 de la "casa complexa" 1.

Objectes de ceràmica: els vasets de fireta

Són vasos en miniatura (Fig. 8), que imiten els recipients d'ús quotidià, i que es troben tant en poblats com en necròpolis. Són fets a mà i a torn i les dades més freqüents en el món iber català provenen del segle III aC. En els hàbitats se'ls dona una funció lúdica "*fireta o joguina*" i a vegades cultural, mentre que a les necròpolis, la funció donada és la ritual. A Mas Castellar se n'han trobat ben pocs, un total de 11 vasets, dels quals 10 pertanyen a la casa 1 i d'aquests, 6 a la sala especialitzada (estança 3) i la resta a les sales precedents. Un vaset fet a mà fou trobat entre les cendres del foc 10174; les terres de l'interior foren analitzades i s'hi varen identificar restes de colorant vermell. Les formes imitades són petits bols per la ceràmica a mà (Fig. 8, 6-7); formes de craterisc i bols, en ceràmica grisa de la costa catalana, pels vasets a torn (Fig. 8, 1-5, 8-9). És curiosa la seva concentració, malgrat l'escassetat. Actualment se sap que aquests vasets apareixen concentrats i associats a evidències de ritus de fundació i a sacrificis d'animals, com és el cas recent trobat al jaciment de l'Illa d'en Reixac-Ullastret (casa número 15), i del què se'n parlarà en aquest mateix volum.

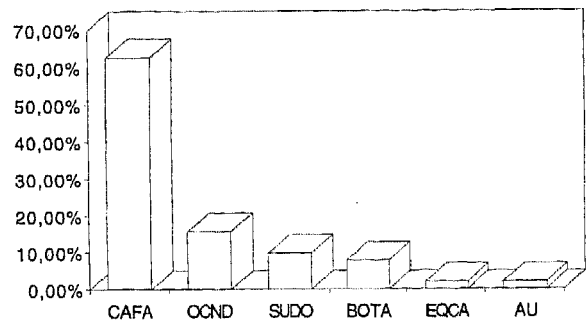
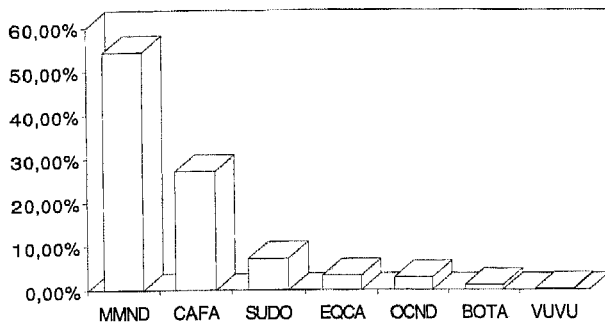

Figura 7. 1.- Gràfic de percentatges per espècies representades en el sòl 14 de l'estança 1a (rebedor de l'entrada principal); 2.- Gràfic de percentatges per espècies representades en el sol de l'estança 3.

La llàntia d'oli d'oliva

Objecte de ceràmica de vernís negre, de producció campaniana A, delfiforme i de tradició hel·lenística, amb restes d'escriptura de caràcters ibèrics. Aquesta peça, com el seu nom indica, era utilitzada per encendre un foc mantingut amb oli d'oliva i destinat en primer lloc a la il·luminació. Fou localitzada en la sala principal de la casa 1, a la cantonada sudoest del contenidor d'aigua (MC10241-15). És la única peça d'aquesta categoria que s'ha trobat de moment en el jaciment. Això i precisament el lloc on ha estat localitzada, ben segur *in situ*, ens proporciona un referent més a l'hora de definir el caràcter sumptuós de la sala. Paral·lels semblants en tenim a Puig Castellet-Lloret de Mar, i a Ullastret (Fig. 8, 10).

La columna-altar

Una de les troballes més excepcionals han estat les restes de marbre blanc que corresponen a una ara, amb forma de columna (Foto 1). La presència d'un altar de marbre a l'estança 3 va ser l'argument principal per sospitar que estàvem davant d'un edifici sacre (Adroher, Pons, Ruiz de Arbulo, 1993, 41-46).

La gran part de les restes d'aquesta ara foren trobades en l'estança 3 i a la vora del gran fogar central, especialment al sudoest. El fet de que tots els fragments han format un altar complet, d'uns 62 centímetres d'alçada, ha fet pensar que aquest fou destruït en el mateix lloc on estava instal·lat. Aquesta acció sembla voluntària, per tal de destrossar quelcom valuós o religiós, en el moment d'abandonament de la zona i a efectes de no ser transportat, robat o profanat.

La tipologia de l'esmentat altar ja ha estat comentada en altres treballs (Adroher, Pons, Ruiz de Arbulo, 1993), quan encara no s'havien localitzat tots els fragments (Foto 1). Es tracta d'una ara monolítica esculpida en marbre, en forma de columna de 62 centímetres d'alçada, de secció cir-

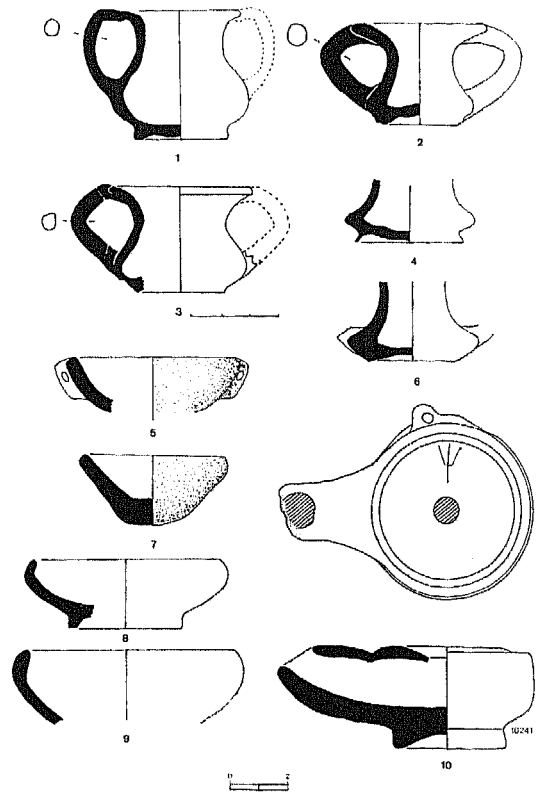

Fig. 8. Vasetes d'ofrenes: 1-6.- Formes característiques en ceràmica gris de la costa catalana; 5-7.- Vasetes a mà; 8-9.- Bols en gris de la costa catalana; 8.- Llàntia en vernís negre, campaniana A.

Foto 1. L'ara-columna de marbre. Vista de la part anterior, amb el desgast a la part baixa del fust (foto J. Bover).

cular, un diàmetre entre 22 i 25 centímetres. El fust és estriat i s'amplia en la base en forma de plint ample i delicat; a la part alta, hi ha un motiu decoratiu amb *kyma* de fulles lanceol·lades situades sobre les estries, separades per les pròpies arestes del fust i emmarcades per perles. El coronament de l'ara està format per un capitell jònic clàssic amb volutes petites. A la part superior presenta una depressió central quadrangular de 11,50 centímetres de cantó per 4 centímetres de fondària. Les volutes estan millor desenvolupades a la part anterior que a la posterior, i en canvi el dibuix decoratiu de la part alta de les estries està millor conservat a la cara posterior (Foto 2). Ara que tots els fragments poden unir-se, coneixem bé la part davantera de l'altar, per un

fort desgast, mitjançant la polimentació, que presenta a la part baixa de les estries. Aquest rebaix només pot entendre's bé per col·locar-hi una placa commemorativa, bé pel desgast progressiu d'un ús.

L'anàlisi mineralògica d'unes mostres de l'altar, realitzades pel doctor A. Alvarez, de la Universitat Autònoma de Bellaterra, ha confirmat la procedència del marbre. La seva diagnosi és la següent: "*Es tracta de marbre de Pentèlic, originari de la muntanya del mateix nom al nord d'Atenes a uns set quilòmetres de distància. En l'època clàssica va ser un dels marbres més emprats per a elements escultòrics i arquitectònics fins que els romans descobriren el marbre de Carrara. Aquest va substituir totalment la utilització del marbre*

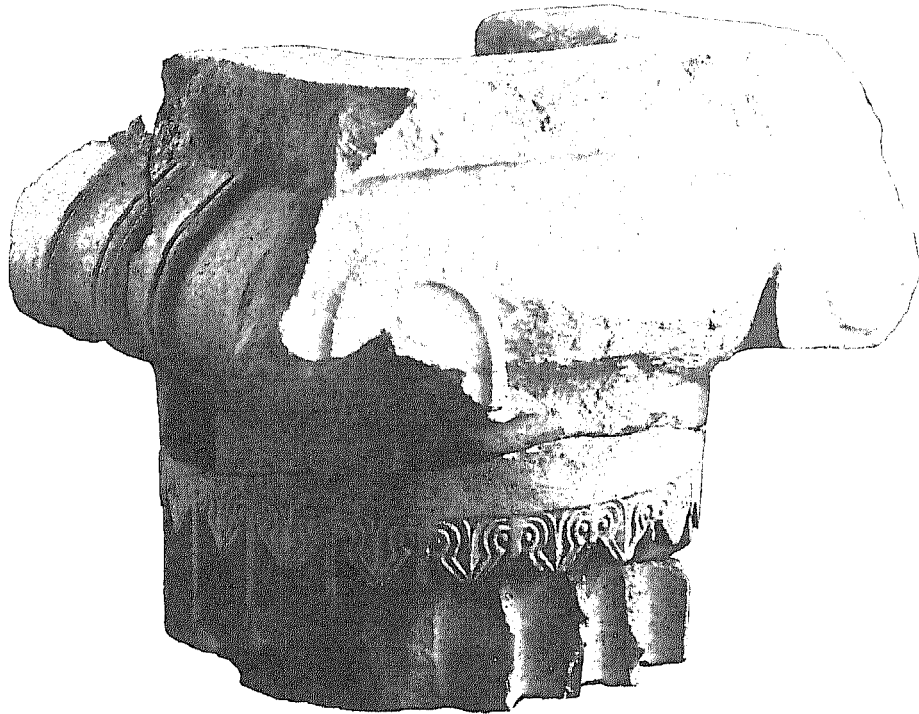

Foto 2. Detall del capitell en la cara posterior (foto J. Bover).

pentèlic, el qual només arribava a Roma ja treballat, en peces d'encàrrec directe, no solament per als emperadors sinó també per a particulars rics amb afany de protagonisme social."

Hi ha qui opina que l'altar de marbre de Pontós procedeix d'un objecte reaprofitat provinent d'Empúries, on han estat trobades diverses peces fetes amb aquest tipus de marbre, el qual hi havia arribat abastament (comunicació oral del doctor A. Alvàrez). Altars de marbre de Pentèlic apareixen en moltes de les cases gregues de les pròpies colònies occidentals, però en cap cas apareixen amb l'estil decoratiu de Mas Castellar de Pontós, comunicació oral de Schwander, vegeu també (Schwander, 1985).

En el món iber es presenten estructures excepcionals en forma de pòdium i formats per un amuntegament de blocs de pedres ben lligades que suggereixen un pilar o un altar, associats a estructures de combustió i a altres elements forans: enterraments infantils, enterraments de cabrits, etc. en els jaciments d'Alorda Park, Puig de Sant Andreu i la Moleta del Remei (Pons, Molist, 1989; Pons, Molist, Buxó, 1991). Artística i morfològicament no tenen res a veure amb l'altar de marbre de Pontós, però val la pena assenyalar la coincidència del fet que hi

hagi un pilar vora una estructura de combustió complexa associada a sacrifici d'animals i /o enterraments infantils. En el cas de Sant Andreu-Ullastret també es troba relacionat amb una ofrena important de cereals.

Restes humanes en llocs habitacionals

Les troballes escadusseres de restes humanes, dins el context d'hàbitat de l'edat del ferro, s'han de tenir en compte, però cal contrarestar-les amb dades d'altres restes similars, i que no tenen res a veure amb els enterraments infantils puntuals. A Mas Castellar tenim alguns exemplars de restes humanes:

Dins el complex urbanístic: a l'estança 3 de la "casa complexa", la sala especial, aparegué en el nivell del sòl un fragment de mandíbula amb quatre peces dentaries (unitat estratigràfica 131), que correspon a un individu de trets masculins i d'edat per sobre dels 25 anys; dos fragments de mentó mandibular amb tres peces dentaries, foren localitzades en el carrer entre les deixalles. Corresponen a un mateix individu, segurament masculí, d'edat adulta entre els 20 i els 40 anys (unitat estratigràfica 100.012-2); i un fragment cranial (parietal o frontal),

d'un individu adult no molt vell (unitat estratigràfica 11.023-2-1), a part de les restes humanes localitzades dins la sitja 31.

Es tracta de restes d'individus adults i no cremades. Cada vegada són més les referències de restes humanes que apareixen en els poblats, en els nivells d'habitació i també en fosses, aquestes últimes en deposicions *ex-professo*, en un període que es centra sobretot a l'edat del ferro, a la conca occidental mediterrània. Les parts del cos humà sobresortints serien les del cap: cranis, calotes, mandíbules i maxil·lars, fragments de crani i peces dentàries. Les interpretacions són varies, des de la mutilació i la decapitació per causes punitives (Vives, Miró, 1991), fins a la dedicació del culte al crani, d'origen gal (Dedet, Schwaler, 1990; Sanmartí, 1994; Oliver, 1995). Les restes trobades a Pontós es presenten fragmentades i isolades. Crida l'atenció, no obstant, el fragment de mandíbula trobat en el recinte cultual, i les restes de la part d'un cos (vèrtebres i costelles) trobades dins la sitja 31 (estudi inèdit de B. Agustí).

LA FOSSA-SITJA 101 I LA SIGNIFICACIÓ FUNCIONAL I SIMBIÒTICA DE LA REUTILITZACIÓ DE LES SITGES

En varis jaciments ibèrics catalans i llengüadocians és coneguda l'existència de camps de sitges dins i fora els poblats. En el cas de Mas Castellar destaquen més de dues hectàrees de sitges, estructures construïdes per l'emmagatzematge de cereals com a primer ús, i reutilitzades amb aportacions antròpiques com a ús secundari. És evident que aquestes estan sotmeses a funcions varies, entre les quals deduïm també les destinades a ofrenes votives, relacionades amb les divinitats subterrànies.

Les recents investigacions demostren que les fosses han estat reomplertes d'una manera ràpida i en un sol moment, més que d'una forma lenta i progressiva, com es pensava anteriorment. Nosaltres estem pel primer cas, malgrat que a vegades hem observat nivells d'aportacions diferents dins una mateixa fossa, però en cap cas hem observat una cronologia diversa. La cosa que volem recalcar aquí és que els materials dels reompliments de les sitges són de diverses categories (restes culinàries, restes de materials de construcció i rebutjos de productes artesans), i que aquests materials, especialment la fauna, la ceràmica i alguns objectes de metall poden presentar-se en perfecte estat de conservació i moltes vegades, encara que fragmentats,

estant en connexió. Un estudi complet de tots els seus materials ens pot donar interpretacions molt sucoses fins ara impensables. No podem definir a aquests reompliments, com simples abocadors d'escombreries. En l'anàlisi dels materials arqueològics i la seva relació i comparació amb els reompliments d'altres fosses ens trobarem amb diferències substancials. Cada vegada més hi ha autors que criden l'atenció sobre aquest tema (Petit, 1988; Jud, Poux, Spchtig, 1996). Recordem alguns dels materials que reomplen sitges, excavades d'antic com les sobradament publicades, amb llar dins la fossa i sacrifici d'animals (sitja 26), amb restes humanes (sitja 31), amb un conjunt de terracotes amb cap femení (sitja 28), etc.

En les noves excavacions de Mas Castellar hem estat testimonis de varis casos de reompliment "corrent" que ara no explicarem, però també ho hem estat d'un cas excepcional: ens referim als reompliments de la sitja 101, donada a conèixer en varies ocasions (Adroher, Pons, Ruiz de Arbulo, 1993; Pons 1993) i que aviat serà objecte d'un estudi complet (Pons, Rovira, —).

La fossa-sitja 101

Descoberta l'any 1992, fou localitzada a l'extrem est del camp de dalt, en una cala de 8 metres de cantó Fig. 9; (Foto 3), conjuntament amb set fosses més i de les quals se n'excavaren quatre (Pons, 1993; Pons, Molist, Buxó, 1993).

Les característiques morfològiques de la fossa-sitja 101 són: de boca circular 1,44 metres de diàmetre, d'alçada 1,70 metres i capacitat conservada de 2700 metres cúbics. La dimensió de la boca fa suposar que una part superior ha estat escapçada (Fig. 9).

Aquesta fossa ha estat objecte, en un moment posterior a la funció primària, d'un reompliment de característiques semblants a les admeses correntment i interpretat com un abocador d'escombreries, fet que es documenta cap el segle III aC. Els materials, molt trossets i erosionats, estan barrejats amb una terra fosca, cendrosa i argilosa: dominen els materials ceràmics, especialment els corresponents a la vaixel·la indígena de la costa catalana (bols petits) i de cuina-rebost (ceràmica a mà), resultant rares les restes d'àmfora. Les restes faunístiques també són escasses, però hi estan representats el gos, el cavall, els ovicaprins, el bou i el porc, estudiats per Saña i Casellas. Entre altres materials hi ha una fusaïola i poques restes de votot. No sabem en quina mesura fou reomplerta

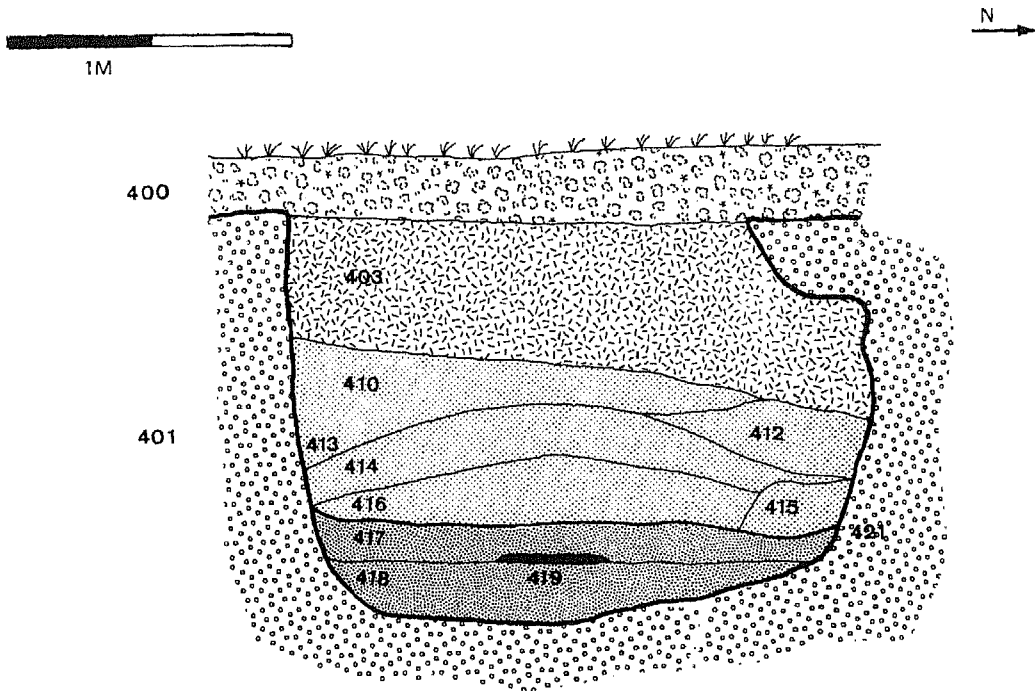

Figura 9. Secció de la fossa-sitja 101; les unitats estratigràfiques 417 i 418 corresponen al nivell antic; la unitat estratigràfica 419 a la llar ritual; les unitat estratigràfiques 410-416 al dipòsit votiu; la unitat estratigràfica 403 cobriment del dipòsit.

aquesta fossa, però sospitem que fou mitjanament buidada, en un moment a precisar entre -200 i -175 deixant els testimonis que acabem de descriure. El buidament es realitza amb la clara intenció d'introduir un conjunt de materials completament diferent als dels nivells inferiors, com ara àmfors i vasos ceràmics sencers, a més d'estrils agrícoles i artesans de ferro i d'objectes d'ornamentació de bronze, els quals són col·locats curiosament sobre el sediment i sota una llar lenticular que havia cremat ben segur abans de la deposició voluntària (Foto 3). Aquest foc deixà una marca centrada de textura cendrosa i forma circular. No sembla haver-se realitzat cap sacrifici. Barrejat amb les cendres es troba un cap femení de terracota, conjuntament amb un lot que sospitem del dipòsit: una fusaïola, un ham, un aro i un botó de bronze. L'anàlisi antracològica dels carbons localitzats en el fogar ha donat restes d'abet (*Abies alba* 33,80 per cent), de roure (*Quercus ilex* 26,90 per cent), de pi roig (*Pinus sylvestris* 22,40 per cent) com a testimonis del combustible emprat mentre que les carpològiques varen identificar una grana de blat i un fragment de pinyó d'oliva.

Fets a destacar d'aquest dipòsit serien: la categoria dels materials dipositats sobre la llar, el combustible emprat i la figureta de terracota.

Els materials localitzats a la fossa-sitja 101

El dipòsit es compon de nou àmfors gregues, algunes completament senceres i les altres reconstruïbles. Tres d'elles tenien marques de segells en caràcters grecs i una amb inscripció llatina; quatre àmfors ibèriques; tres vasos de ceràmica comuna ibèrica reconstruïdes: un *kálathos* pintat (Foto 4), un *askós* i un ungüentari; tres vasos de vernís negre de tipus campaniana A reconstruïts: un plat de peix i dos bols. En cap dels recipients hi havia cap classe de contingut i les àmfors senceres en prou feines estaven plenes de terra; hi havia també alguns bronzes, d'entre els quals destaquen: un torques de tija retorçada, una fíbula amb anella, una anella, un ham, una arracada, un botó, i entre els objectes de ferro sobresurten les eines agrícoles, en perfecte estat: dues arpelles, quatre fragments distals de serra i altres informes, dues falçs, tres podalls, dues destrals-picoletes; a més d'estrils artesanals, personals i domèstics: un enforador, dos ganivets, un ratllador, una clau de porta i varis claus de construcció; en terrissa una fusaïola, i algunes peces discoïdals. Quasi bé no s'hi va trobar fauna i la poca que hi havia fou considerada intrusiva. Hem d'assenyalar que la majoria de les peces metàl·liques es trobaven en un excel·lent

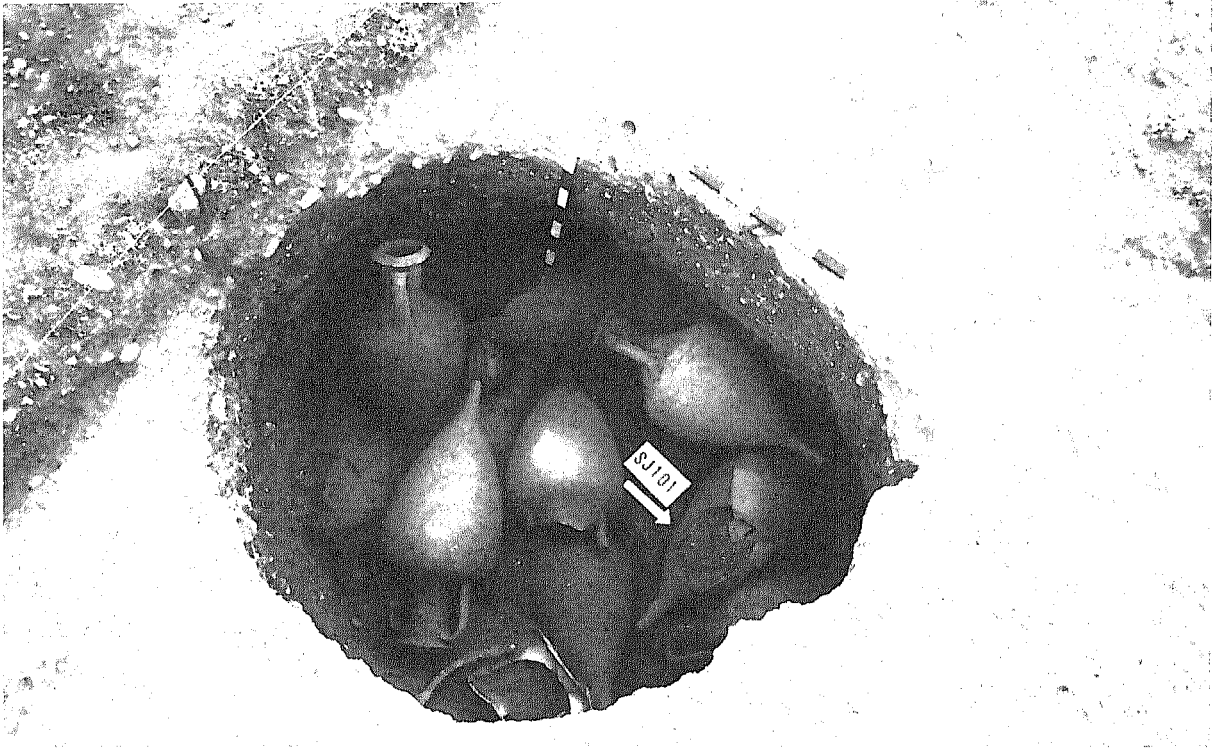

Foto 3. La fosa-sitja 101 reomplerta de material amfòric.

estat de conservació, igual que els recipients ceràmics, i que per tant la seva col·locació dins l'estructura es feu de manera acurada i en cap cas com un abocament de deixalles. Tot i així, les eines fèrriques presenten traces d'ús i que en el moment d'amortitzar-les no es varen inutilitzar, a diferència del que es feia tradicionalment dels materials metàl·lics en contextos funeraris ibèrics (Pons, Rovira, —).

Remarquem la coincidència amb el santuari cèltic de Gournay, en el fet que entre les seves ofrenes s'hagin documentat estris agrícoles fèrrics, concretament falçs i podalls (Brunaux, Meniel, Poplin, 1985, fig. 76). Sobre la significació de les eines agrícoles de ferro aparegudes en santuaris grecs hel·lenístics i la seva connexió amb el culte a divinitats agràries, ha estat sobradament tractat (Adroher, Pons, Ruiz de Arbulo, 1993). L'esmentada sitja també contenia objectes relacionables amb altres aspectes de la vida quotidiana, per la qual cosa podem pensar que la dedicació agrària no seria exclusiva, sinó que podria tenir un sentit protector més ampli.

El material combustible

Destaca entre el material combustible de la llar lenticular, l'abet com arbre carismàtic, el qual

desvetllà un gran interès en les èpoques colonials i que solament la utilització per a pràctiques rituals en justificarien un transport llunyà (estudi inèdit de M. T. Ros). La troballa d'alguns elements carpològics, com ara ordi i oliva, juntament amb les àmfores greco-itàliques portadores de vi, ens poden suggerir alguna ofrena cultural de tipus agrari, que podria haver tingut lloc a la tardor.

La figureta de terracota

Cap femení que pertany a una figureta (Foto 5). Llueix un pentinat estriat i acabat en monyo alt i cenyit per una diadema. Correspon a un tipus de producció que gaudí de gran popularitat a l'època hel·lenística, i que apareix com a ofrenes religioses o formant part d'algun aixovar funerari. El pentinat és molt freqüent en la coroplàstia hel·lenística que s'inicia a finals del segle IV i perdura en els segles III i II (Adroher, Pons, Ruíz de Arbulo, 1993, 53).

La presència isolada d'aquest cap dins les cendres d'un fogar, amb una fusaïola i restes vegetals cremades, així com el conjunt d'eines agrícoles de ferro, anuncia un culte dedicat a divinitats femenines relacionades amb l'agricultura, a la vegada que es descarta un culte heroic.

Foto 4. *Kálathos* pintat, del taller de Fontscaldes-Valls, trobat dins el dipòsit.

DISCUSIÓ

En aquest treball hem tractat analíticament d'exposar tots els elements i les estructures que podien aportar més dades sobre el caràcter cultural/ritual/religiós de la societat ibèrica. És conegut en el món ibèric català, que aquesta categoria de fets no són expressats clarament, però que un anàlisi detallat de tots els elements que entren en joc: estructures i artefactes i materials de tota mena, ens poden portar a definicions de difícil comprensió, malgrat poden aparentar com corrents.

Totes les societats antigues i primitives, com les actuals, han hagut de utilitzar pràctiques rituals, d'entre les quals el culte domèstic relacionat amb la llar i amb els orígens del patriarca familiar i dels avantpassats ha estat el més representat. En els jaciments arqueològics, la majoria de les vegades no es manifesten d'una manera eloqüent en l'arquitectura (temples separats dels poblats) però ho faran dins d'espais localitzats en la pròpia unitat arquitectònica del poblament, recinte que no caldrà tenir en aparença cap diferència amb la resta de les estructures i que molt bé rebran noms adequats a un culte: sala de reunions, capella domèstica,

sala de sacrificis, etc. Una sèrie d'elements ens ajudaran a definir aquesta classe d'estructures dins la seva planificació interna. Per això serà obligatori la presència d'una estructura de combustió excepcional, diferent en forma, construcció i dimensions de les altres estructures domèstiques, i associada a elements forans a la funció d'una casa familiar: presència de restes humanes, enterraments infantils o sacrificis d'animals, i associada també a elements extraordinaris, exòtics, isolats o fora de context cronològic: vasos pintats, figuretes de terracota i en el cas de Pontós és de destacar la presència d'un altar de marbre de procedència llunyana. En qualsevol poblament de la societat ibèrica de característiques protourbanes ha de comprendre aquest espai que es reflexa ben segur en l'arqueologia.

El cas de les obliteracions dins les fosses subterrànies, es fa cada vegada més interessant la relació que hi ha entre tots els materials i l'estudi del seu abocament. Està clar que no sempre s'han utilitzat com simples escombreres, sentint que ha fet molt de mal a la investigació arqueològica, ja que aquesta mentalitat ha anat dirigida més a buidar la fossa i veure'n el seu contingut que l'excavació pròpiament dita. I ara ens preguntem. Aquestes fosses es buidarien a la babalà si realment es tractessin de fosses d'escombreries? Quin interès hi ha amagat, en el buidament de les "fosses d'escombreries"? Serà per què en molts casos s'hi troben coses excepcionals, exòtiques, valuoses, i també de difícil comprensió.

El cas de la fossa 101 de Mas Castellar es tracta d'un dipòsit d'ofrenes, de caràcter no cruent, i descartat qualsevol interpretació de caire funerari i menys d'abocador de restes inusuals.

Foto 5. Terracota en cap femení, vista de cantó, trobada dins el fogar.

BIBLIOGRAFIA

- ADROHER, A. M., PONS, E., RUIZ DE ARBULO, J. (1993): *El yacimiento del Mas Castellar de Pontós y el comercio del cereal ibérico en la zona de Emporion y Rhode (ss. IV-II aC)*. Archivo Español de Arqueología, 66, pp. 31-70. Madrid.
- ARCELIN, P. (1992): *Salles hypostiles, portiques et espaces cultuels d'Entremont et de Saint Blaise (B.-du-Rh.)*. Documents d'Archéologie Méridionale, 15. Dossier: Espaces et monuments publics, pp. 13-27. Lattes.
- ARCELIN, P., DEDET, B., SCHWALLER, M. (1992): *Espaces publics, espaces religieux protohistoriques en Gaule méridionale*. Documents d'Archéologie Méridionale, 15. Dossier: Espaces et monuments publics, pp. 181-242. Lattes.
- BARRIAL, O. (1990): *El ritual del sacrificio en el mundo ibérico catalán*. Zephyrus, XLIII, pp. 243-248. Salamanca.
- BEIRAO, C. M., SILVA, C. T., SOARES, J., GOMES, M. V., GOMES, R. V. (1985): *Depósito votivo da Il Idade do Ferro de Garvão. Notícia da primeira campanha de escavações*. O Arqueólogo Português, pp. 45-135. Lisboa.
- BONET, H., GUÉRIN, P., MATA, C. (1994): *Urbanisme i habitatge ibèrics al País Valencià*. Cota Zero, 10, pp. 115-130. Vic.
- BRUNAUX, J.-L., MENIEL, P., POPLIN, F. (1985): *Les fouilles sur le sanctuaire et l'oppidum (1975 i 1984)*. Revue Archéologique de Picardie. Amiens.
- CASELLAS, S. (1993): *L'illa d'en Reixac (Ullastret, Baix Empordà)*. Apropament a les relacions entre societats i macromamífers a la segona meitat del primer mil·lenni abans de Crist. Treball de recerca Universitat Autònoma de Barcelona.
- CASELLAS, S. (1995): *Dipòsits faunístics no substancials a la Catalunya Prehistòrica*. Cota Zero, 11, pp. 89-93. Vic.
- CASELLAS, S., SAÑA, M. (1993): *Mas Castellar (Pontós, Alt Empordà): La gestió de los recursos faunístics: primeros interrogantes*. (Manuscrit inèdit).
- CORDSEN, A. (1995): *The pastas house in archaic greek Sicily*. Danish Studies in Classical Archaeology. Acta hyperborea, 6, pp. 103-121. University of Copenhagen.
- DEDET, B. (1994): *Visió general de l'habitació i l'hàbitat al Llenguadoc i al Rosselló durant la Protohistòria*. Cota Zero, 10, pp. 131-145. Vic.
- DEDET, B., DUDAY, H., TILLIER, A. M. (1991): *Inhumations de foetus, nouveau-nés et nourrissons dans les habitats protohistoriques du Languedoc, Gailhan (Gard)*. Gallia, 48, pp. 59-108. Paris.
- DEDET, B., SCHWALLER, M. (1990): *Pratiques cultuelles et funéraires protohistoriques en milieu domestique sur les oppida languedociens*. Documents d'Archéologie Méridionale, 13, pp. 137-161. Lattes.
- GARCÍA, D. (1992): *Eléments d'architecture publique à Ensérune (Nissan-lez-Ensérune, Hérault)*. Documents d'Archéologie Méridionale, 15. Dossier: Espaces et monuments publics, pp. 31-43. Lattes.
- GRACIA, F., MUNILLA, G., GARCÍA, H. (1992): *Models d'anàlisi de l'arquitectura ibèrica. Espai públic i construccions religioses en medis urbans*. Cota Zero, 10, pp. 90-101. Vic.
- GUSI, F. (1995): *El templo ibérico y los recintos necrolátricos infantiles de La escudilla (Zucaina, Castellón)*. Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló, 16, pp. 107-114. Castelló de la Plana.
- GREEN, M.J. (1993): *Celtic Myths. The Legendary Past*. British Museum Press. London.
- HOEPFNER, W., SCHWANDER, E.-L. (1994): *Haus und Stad im klassischen Griechenland*. Deutscher Kuntsverlag. München-Berlin.
- JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. (1994): *L'origen de l'arquitectura en pedra i l'urbanisme a la Catalunya occidental*. Cota Zero, 10, pp. 73-89. Vic.
- JUD, P., POUX, M., SPICHTIG, N. (1996): *Basel: Neue Forschungsergebnisse zur Siedlung Basel-Gasfabrik und zum Murus Gallicus auf dem Münsterhügel*. XXe Colloque de l'AFEAF (Mittelwahr, 1996), pp. 40-42. Colmar.
- LLOBREGAT, E. (1985): *Dos temples ibèrics del poblat de l'Illeta dels Banyets*. Fonaments, 5, pp. 103-111. Barcelona.
- MENIEL, P. (1991): *Alimentation carnée, offrandes funéraires et sacrifices animaux chez les gaulois*. Archéozoologie à la fin de l'Age du fer en France septentrionales. Techniques et Culture 17-18, pp. 195-226.
- MENIEL, P. (1992): *Les sacrifices d'animaux chez les Gaulois*. Editions Errance. Paris.
- MIRÓ, C., MOLIST, N. (1990): *Elements de ritual domèstic al poblat ibèric de La Penya del Moro (Barcelona)*. Zephyrus, XLIII, pp. 311-318. Salamanca.

- MORET, P. (1994): *Alguns aspectes del desenvolupament de l'hàbitat organitzat a l'àrea ibèrica*. Cota Zero, 10, pp. 19-26. Vic.
- OLIVER, A. (1995): *Acerca de los restos humanos localizados en los poblados ibéricos*. Arx World Journal of Prehistoric and Ancient Studies, 1, 1, pp. 35-41. Sabadell-Barcelona.
- PENA, M. J. (1987): *Los "Thymateria" en forma de cabeza femenina hallados en el N.E. de la Península Ibérica*. Révue des Études Anciennes, 89, pp. 349-358.
- PETIT, J.-P. (1988): *Puits et fosses rituels en gaule d'après l'exemple de Bliesbruck (Moselle)*. Groupe d'Etude pour le Développement et l'aménagement du site Archéologique de Bliesbruck.
- PONS, E. (1993): *L'expansió septentrional del món iber: el jaciment del Mas Castellar-Pontós i les seves especialitzacions*. Laietània, 8, pp. 105-128. Mataró.
- PONS, E., ADROHER, A. M., BARTUREN, J., CONTRERAS, F., LLAVANERAS, N., TABERNERO, E. (1993): *El jaciment protohistòric de Mas Castellar-Pontós (Alt Empordà). Resultats de les campanyes 1990-1992*. Annals de l'Institut d'estudis Empordanesos, 26, pp. 315-335. Figueres.
- PONS, E., MOLIST, M. (1989): *Les structures de cuisson durant la Protohistoire en Catalogne. Habitats et structures domestiques en méditerranée occidentale durant la Protohistoire*. Pre-actes du Colloque International, pp. 137-142. Arles-sur-Rhône.
- PONS, E., MOLIST, M., BUXÓ, R. (1993): *Les structures de combustion et d'usages domestiques dans la prehistoire recente de la catalogne Méditerranée*. Actes du XIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques (Bratislava, 1991), pp. 395-404. Bratislava.
- PONS, E., ROVIRA, C. (—). *El dipòsit d'ofrenes de la fossa-sitja 101 de Mas Castellar de Pontós: un estudi interdisciplinari del seu contingut*. Cypsela, XII (en premsa).
- RIGOIR, Y. (1991): *Un chapiteau indigène préromain de Style ionique à Constantine (Lançon, B.-du-Rh.)*. Documents d'Archéologie Méridionale, 14, pp. 351-355. Lattes.
- RIGOIR, Y., RIGOIR, J. (1983): *Le chapiteau préromain de Sant-Blaise (Saint-Mitre-les-Remparts, B.-du-Rh.)*. Documents d'Archéologie Méridionale, 6, pp. 143-144. Lattes.
- ROUX, J.-C., RAUX, S. (1996): *Les foyers domestiques dans l'habitat lattois du Ier Age du fer (Ier-Ier s.av. n.e.)*. Lattara, 9, pp. 401-432. Lattes.
- RUIZ RODRIGUEZ, A. (1994): *Una reflexió teòrica sobre l'urbanisme ibèric*. Dossier: Hàbitat i habitació a la protohistòria de la Mediterrània nord-occidental. Cota zero, 10, pp. 147-156. Vic.
- RUIZ DE ARBULO, J. (1994): *Los cernos figurados con cabeza de Core. Nuevas propuestas en torno a su denominación, función y origen*. Saguntum, 27, pp. 155-171. Valencia.
- SANMARTÍ, J. (1994): *Eléments de type celtique du nord-est de la Péninsule Ibérique*. Aquitània, 12, pp. 336-351. Talence-Bordeaux.
- SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (1987): *Un recinte cultural al poblat ibèric d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès)*. Fonaments, 6, pp. 157-169. Barcelona.
- SCWANDER, J.-L. (1985): *Sulla architettura ed urbanistica epiròtica nel IV secolo*. Magna Grecia, Epiro e Macedonia. Atti del ventiquattresimo convegno di studi sulla Magna Grecia, pp. 447-476. Taranto.
- UGOLINI, D. (1983): *Deux thymiateria à tête féminine du musée d'Ensérune*. Documents d'Archéologie Méridionale, 6, pp. 101-108. Lattes.
- UNTERMANN, J. (1990): *Monumenta Linguarum hispanicarum. Band III. Die iberischen Inschriften aus Spanien*. Die Inschriften, pp. 79-81. Wiesbaden.
- VIVÓ, D. (1994): *Arquitectura i urbanisme del barri hel·lenístic de la ciutadella de Roses*. (Memòria de recerca. Universitat Autònoma de Barcelona).
- VIVES, E., MIRÓ, C. (1991): *Restos humanos en época ibèrica en Montjuïc (Barcelona). La excavación de la avinguda dels Ferrocarrils Catalans -antiga via de Magòria- en la montaña de Montjuïc*. Nuevas Perspectivas en Antropología, 11, pp. 1073-1088. Granada.

